

MÁCSAI BOGLÁRKA

A KINCSESLÁDÁK POLITIKÁI

Iskolamúzeumok és politikai kontextusaik Északnyugat-Baskortosztánban
-tézisfüzet-

CÉLKITŰZÉSEK

Disszertációmban a baskortosztáni Tatisli járás udmurt és tatár iskolamúzeumainak muzeológiai és politika-antropológiai elemzésére vállalkozom. Kutatásom eltér azoktól az antropológiai vizsgálatoktól, melyek az oroszországi állami intézmények lokális beágyazottságával foglalkoznak, ehelyett és ezeket kiegészítendő a mezo- és makroszinten jelentkező történelempolitikák múzeumi hatását veszi górcső alá, amely mentén az iskolamúzeumok egyedülállóságára kíván rámutatni a múzeumi tájképben. Céloom ezzel ahhoz a muzeológiai diskurzushoz hozzászólni, amely a közösségi múzeumokat, küldetésüket és működésüket a hatalom relációjában, többnyire az uralkodó hatalmi diskurzusokkal szemben pozicionálja. Értekezésemben amellettsé érvelek, hogy egyrészt a kiállítások tematikáinak történelempolitikai meghatározottságából kifolyólag az iskolamúzeumok politikailag kontrolláltak, másrészt működési mechanizmusaikból fakadóan közösségek is egyszerre. Ez a kombináció egy sajátos múzeumtípus képét rajzolja ki, amit *posztszovjet iskolamúzeumnak* nevezek.

MÓDSZEREK ÉS IDŐKERETEK

A dolgozat etnográfiai korpuszát négy terepmunka során gyűjtött anyag adja. 2008-ban egy ötfős kutatócsoport tagjaként egy hónapot, 2012-ben és 2013-ban három-három hónapot töltöttem el Baskortosztán Tatisli járásában. 2014-ben egy hónapot tartózkodtam Ufában a Baskír Állami Egyetem Történelem – Régészet – Etnológia Tanszékén, ezzel párhuzamosan pedig a Turizmusért, Krajevegyenyijéért és Kirándulásért Felelős Köztársasági Gyermejjóléti és Oktatási Központ munkájával ismerkedtem meg.

A terepmunkák során nyolc járásbeli iskolamúzeum kiállítását és működését dokumentáltam. Interjúkat készítettem a múzeumok vezetőivel, részt vettem szakköreiken, tanulmányoztam az általuk írt éves jelentéseket és az általuk használt módszertani segédleteket, szakirodalmakat. Az ufai Oktatási Központ munkatársai további segédanyagokkal gazdagították ezt a bázist. Online adatgyűjtéssel feltérképeztem a múzeumok szervezeti hátterét, az általános föderális oktatási irányelveket és programokat.

Az időkereteket egyrészt terepmunkáim ideje, másrészt az a politikai kontextus jelöli ki, amely az iskolamúzeumok munkáját meghatározza. A Szovjetunió szétesésével (1991) jöttek létre azok a feltételek, amelyek az iskolamúzeumok tematikáiban is változást hoztak. Egyrészt 1993-ban Baskortosztánban elnöki posztra került Murtaza Rahimov, akinek nacionalista politikájához fűződő rendeletei lokális szinten alakították a múzeumi tartalmakat is. Másrészt a 2000-tól datálható putyini éra nagyszabású programtervezete, „*Az Oroszországi Föderáció állampolgárainak hazafias nevelése*” című projekt évtizedekre programot és ideológiai hátteret adott és ad a helyi múzeumpedagógiai szakköröknek. A programot ötéves tervekben kivitelezte az állam 2001-2005, 2006-2010, 2011-2015 és 2016-2020 között, terepmunkáimat pedig a harmadik periódus során végeztem. Így a disszertációban megfogalmazott tézisek relevanciáját a Szovjetunió szétesése és a hazafias nevelés harmadik etapjának végéig tekintem érvényesnek.

ELMÉLETI HÁTTEREK

Történelempolitikák

A 80-90-es évek politikai átalakulásai után az új államok alapvető változásokon mentek keresztül, és egy demokratikus értékekkel telített új politikai kultúrában próbáltak kiteljesedni. Ennek része volt a tudomány látszólagos felszabadítása is, amelynek eredménye valójában a tudomány egy újfajta politikai értékrendek mentén meghatározott praxisa lett. Alexei Miller oroszországi történész a történelemnek és a politikának ezt a fajta a kapcsolatát nevezi *történelempolitikának (historical politics)*, amelyek a rendszerváltó országokban kitüntetett szerephez jutottak.¹

A terminus eredeti kifejezését – *Geschichtspolitik* – a híres *Historikerstreit*, a 80-as években kibontakozó német történelmi vita során fogalmazták meg először. A vitaindító Helmut Kohl a 60-70-es évek nyugatnémet múltjának felülvizsgálatát szorgalmazta mind történelmi mind morális értelemben. A párbeszédbe számtalan német történész involválódott, azonban Kohl indítványa nem volt képes tisztán akadémiai maradni. A résztvevők többsége politikai ágendával is bírt, amely a vitában elfoglalt álláspontjukat is nagy mértékben befolyásolta.² A német történelmi vita a történettudományba új perspektívákat hozott: kutatási témává vált, hogy „a történelempolitikák hogyan használják a tudományt olyan politikai pozíciók és célok legitímálására vagy delegitímálására, amelyek szélesebb társadalmi érintettségükből kifolyólag akár vitatottak is lehetnek.”³

Új muzeológiai megközelítések

A múzeum és hatalom viszonyainak feltérképezésében megkerülhetetlen a nemzeti illetve a kolonialista múzeum intézményének, illetve annak kritikájaként jelentkező új muzeológiának és közösségi mozgalmaknak a tárgyalása. Az 1970-es évektől kezdve a hagyományos nemzeti múzeumok gyakorlatai gyökeresen átalakultak, ezzel párhuzamosan pedig világszerte elterjedtek a közösségi múzeumok, hogy az őslakos és forrásközösségek részére több lehetőséget biztosítsanak a kulturális örökségükhöz való *hozzáféréshez* illetve annak *reprezentációjához*. A nyugati típusú közösségi múzeumok működése hasonló kérdéseket és problémákat vet fel, mint az oroszországi iskolamúzeumok működése, ezeknek pedig egyik legsarkalatosabb pontja a hatalmi viszonyok alakulása.

Több olyan mű is született már, amely az oroszországi állami intézmények, úgymint iskolák, múzeumok, kultúrházak lokális, helyi társadalmi beágyazottságát tette antropológiai vizsgálat tárgyává.⁴ Muzeológiai megközelítésű munka azonban, amely a kiállítások és módszertani útmutatók tanulmányozásán keresztül kísérelné meg az államhatalmi keretek és befolyások felvázolását, nemigen akad. Dolgozatom célja éppen ezért az iskolamúzeumok kisebbség- és történelempolitikai kontextusait a kiállítási tartalmak elemzése mentén megragadni, ezáltal pedig rámutatni azok egyedülállóságára a közösségi múzeumok világában.

A DISSZERTÁCIÓ FELÉPÍTÉSE ÉS EREDMÉNYEI

A bevezetőt követően az etnográfiai anyagot, s az iskolamúzeumok elemzéséhez legfontosabb adatokat és történelmi háttérrel mutatom be. A disszertáció következő négy fejezete azt a logikát követi, amit az oroszországi nemzetépítés és annak térbeli leképeződése diktál: a

¹ Miller, 2012

² Berger, 2012: 30-36

³ Uo.

⁴ Ld. pl.: Bloch, 2004; Bloch-Kendall, 2004; Donahoe-Habeck, 2011

kicsinek a nagyban való foglalatát. A terep és különböző csoportjainak bemutatása is a vonatkozó fejezetek és témák kapcsán kerül sor, nem pedig önálló egységként. A zárófejezetben felvázolom azt a muzeológiai kontextust, amelyben végül az iskolamúzeumokat is elhelyezem.

„Az iskolák aranyládái – Iskolamúzeumok és krajevegyenyije” című II. fejezetben Urazgildi, Akszaitovo, Verhnyije Tatisli, Novije Tatisli, Nyizsnyebaltacsevo, Sztarij Kurdim, Sztarocsukorovo és Biginyejevo falvak iskolamúzeumait mutatom be egyenként. A múzeumok kiválasztása során több szempontot is igyekeztem szem előtt tartani, hogy az általam megismert valamennyi tulajdonság teret kapjon a dolgozatban. Így az etnikai, az alapítási és a múzeum használatára vonatkozó jellegzetességek határozták meg a nyolc múzeum kijelölését. Elsősorban a múzeumok történetével, intézményi háttérével, vezetőivel és a kiállítások felépítésével foglalkozom. A bemutatás alapján körvonalazom azokat az általános és alapvető múzeumi jellemvonásokat, amelyek elvezetnek a múzeumi kanonizáció és intézményesítés kérdéseihez. Ennek legfontosabb területe a krajevegyenyije tudományának története és politikai meghatározottsága, amely nagy mértékben befolyásolja az iskolamúzeumok tematikáit is. A krajevegyenyije a szűkebb értelemben vett szülőföld, lokalitás tanulmányozását célul kitűző oroszországi tudományág, amelynek fogalmához a lokális tudás gyűjtésével foglalkozó minden gyakorlat hozzátapad. Emily D. Johnson a krajevegyenyijét identitás-diszciplínaként értelmezi, vagyis olyan tudományterületként, amelynek „kutatói erősen azonosulnak kutatásuk tárgyával, melyet sokkal inkább sajátjuknak, mintsem másénak tekintenek. A specializálódás ilyen területein a kutató és kutatott közötti különbség legjobb esetben is elmosódik.”⁵ Ez a krajevegyenyije esetében a helyihez, a lokálishoz, de mindenképpen egy kisebb területi egységhez kapcsolódó helyi kutatói gyakorlat feltételezését jelenti, amely identitásformáló szereppel is bír. A krajevegyenyijével foglalkozó iskolamúzeumok tematikáira is jellemző ez az identitásformáló szerep, hiszen a lokális, etnikai és nemzeti identitások kialakítására, megerősítésére és egymással való összefonódására teremtenek lehetőséget. A konkrét témák szinte mindegyike a szovjet krajevegyenyije és múzeumi örökség része, amely szervesen beépül az oroszországi hazafias nevelés programjaiba is.

A „Mi, tatisliek – Lokalitások Tatisli járásban” című III. fejezetben arra törekszem, hogy az iskolamúzeumok lokalitásról alkotott fogalmait értelmezzem a múzeumi tartalmak, a módszertani iránymutatások, illetve olyan múzeumi fogalmak mentén, mint a szülőföld (*rodnoj kraj*) és a kis haza (*malaja rogyina*). Ezek a kifejezések rész-egész viszonyra utaló szókapcsolatokként önmagában hordozzák a nagyobb területhez, nagyobb hazához való tartozást. Ugyanakkor, ahogy a kis haza is benne foglaltatik a nagyobb hazában, a lokális tartalmak sem értelmezhetőek a tágabb kontextusok ismerete nélkül.

A lokalitás múzeumi értelmezéseit először területi szempontok szerint közelítem meg: elsőként a közigazgatási terminológiát és annak múzeumi használatát elemzem. Ezt követően annak társadalmi aspektusait járom körbe, pontosabban azt, hogy a különböző múzeumi módszertanok mit hangsúlyoznak, s ebből mi érhető tetten a helyi múzeumokban. A módszertani ajánlások gerincét a család – iskola – szülőföld triumvirátusa adja, melyek tematikái különböző módokon köszönnek vissza a kiállításokban és szakköri foglalkozásokon. Végül a falvak híres szülötteivel mint a ’helyi’ fogalmának összes olvasatát magába sűrítő témával foglalkozom. Mindezek fényében olyan lokalitás-fogalom látszik kirajzolódni, amelyben a társadalmi kapcsolatok, a territorialitás és a beágyazottság elve a meghatározó. A rokonsági csoport (család), a korcsoport (iskola), a lakócsoport (szülőföld) és az etnikai hovatartozás által kijelölt közösségek a lokalitás társadalmi aspektusait is megragadják, miközben territorialis aspektusokra is utalnak például a lak- és születési hely esetében. A közigazgatási határok hangsúlyozása az állami adminisztráció etnikumokon átívelő lokalitás-képét erősíti. Azonban a lokalitás helyi fogalma sem földrajzi sem pedig társadalmi értelemben

⁵ JOHNSON, Emily D., 2006: How St. Petersburg learned to study itself: the Russian idea of kraevedenie. University Park: Pennsylvania State University Press: 5-6

nem kötött entitás, hanem sokkal inkább egy állandóan változó és változtatható alakzat, amelynek étosza a fokozatos kiterjeszhetőség és ennek állandó hangsúlyozása.

„A hétszirmú virág – Etnicitás Baskortosztánban” című IV. fejezetben arra törekszem, hogy felfejtsem a kiállítások etnikai identitáshoz és etnicitáshoz fűződő szálait, illetve azok történeti-politikai környezetét, amelyben létrejöttek. Elsőként a szélesebb értelemben vett politikai kontextust ismertetem, amely ez esetben Baskortosztán önállósodási törekvéseinek és a baskortosztáni udmurtok identitáspolitikai gyakorlatainak tárgyalását jelenti. Ezt követően az iskolamúzeumoknak a paraszti életmódot és a szovjet haladást egymás relációjában bemutató kiállításait elemzem. Végül a kiállításokban legújabb elemekként megjelenő családfák szerepével foglalkozom köztársasági és lokális szinten egyaránt.

Az itt tárgyalt témák lényegében két politikai éra kisebbségpolitikáját és a rendszerben kiaknázható kisebbségpolitikai lehetőségeket jelenítik meg. A szovjet örökségként aposztrofálható paraszti enteriőrök és intézménytörténetek egy társadalmi kategóriákban felolvasztani kívánt nemzetiségi létet szimbolizálnak, amely egyrészt a forradalom előtti időkbe szorított paraszti életmódba kanalizálódik, másrészt transzformálódik a szovjet munkásosztály rétegébe. Ez alól egyetlen kivételként a népművészet és folklór területei maradnak meg az etnikus kultúra megélésére.

A családfák a rendszerváltás után jelentkező nemzetépítő és baskirizációs törekvések helyi lenyomatai, amelyek a korábbiakkal ellentétben nem egy meghatározott életmódban vagy társadalmi rétegben, hanem rokonsági rendszerekben értelmezik az etnikai csoportok, legalábbis a baskír etnikum lényegét, ezzel pedig közvetett módon a többi kisebbség kapcsolatépítő stratégiáit is elősegítik.

„A hősök nem halnak meg – Nemzetépítés Oroszországban” című fejezetben az oroszországi háborúk nemzetépítésben betöltött szerepét elemzem múzeumi tartalmakon keresztül. A háborús hősookról szóló tárlatok bázisát a Nagy Honvédő Háború emlékezete adja minden múzeumban kivétel nélkül, azonban az már változó, hogy milyen más háborúra való emlékezéssel egészül ki. Jellemzően az Afganisztán szovjet megszállása illetve a csecsenföldi és más kaukázusi konfliktusok áldozatainak állítanak emléket a kiállítások.

Két alapvető eszmét közvetítenek ezek a tárlatok: a hősiességet és az internacionalizmust. A múzeumi eszköztár mindegyik csoportja a hősökre fókuszál, azokon keresztül pedig bizonyos erények és értékek kidomborítását célozza meg. A legszembetűnőbb ilyen erény maga a háborús hősiesség, ami alapvető értéknek, sőt erkölcsi-jogi normának számít. A hősiesség elsajátítandó példaként aposztrofálódik a múzeumi térben. Nem véletlenül kötődnek ezek a múzeumok és háborús emlékművek az iskola intézményéhez. Egyrészt, mint a szocializáció másodlagos tere, fontos formálója a gyerekek kialakuló identitásának és magatartásmintáinak, másrészt a falvakban lévő egyik legfontosabb állami intézményként az állam által preferált értékrendszerek közvetítője is. A hősiesség tehát egy átadási folyamat tárgya, olyan érték, melyet elsajátításán és gyakorlásán keresztül lehet megőrizni. Az átadási lánc elején azok a katonák állnak, akik tetteikkel bizonyították hősiességüket, a végén pedig azok a felnövekvő generációk, amelyek ennek az értéknek örökösei, ezáltal leendő fenntartói és őrzői.

A szovjet-afgán háború eszmei háttere – egy erős hatalom által összekötött nemzetek egysége – nemcsak a szovjet, de az oroszországi ember számára is értelmezhető maradt, az internacionalizmus pedig a soknemzetiség, a multinacionalitás fogalmába konvertálódott át. Az afganisztáni háborúra való folyamatos emlékezés azt a gondolatot képes megerősíteni, amely az oroszországiság alapját adja, azaz etnikumok és nemzetek összefogását, köztársaságok és területek újonnan megkötött szövetségét a föderáción belül. Ez olyan jövőbe mutató tendencia, amely a csecsenföldi háború értelmezésében is nagy szereppel bír, hiszen a konfliktus magja e szövetség felbomlásában, a háború oka pedig ennek megakadályozásában rejlik.

„**A kis haza – haza és hazafiasság Oroszországban**” című fejezetben arra keresem a választ, hogy az iskolamúzeumok vezetői illetve az „Oroszországi Föderáció állampolgárainak hazafias nevelése” című állami program hogyan definiálja a haza és hazafiasság oroszországi fogalmait, ezekhez milyen történeti narratívákat rendel, s ezek hogyan helyezhetők el a témával foglalkozó társadalomtudományi kutatások palettáján. Nem kifejezetten a kiállítások elemzésével vagy azok hazafias tartalmaival foglalkozom, ugyanis a háborús hősök emlékeztétét leszámítva ez a tematika nem jelenik meg expliciten a múzeumokban. A hazafias nevelés olyan föderális program, ami az iskolamúzeumok munkájának ad tágabb és új kereteket, ezért a program szellemiségét és nemzetépítésben betöltött helyét igyekszem megérteni. Mindezek alapján az oroszországi hazafiság fogalmát olyan politikailag kontrollált értékrendre épülő, állampolgári érdekközösség-struktúrának tekintem, amely békeidőkben a multietnikus értékekben és a fejlődésben, háborús időkben pedig a háborús hősiesség hagyományában ölt kulturális formát.

Az „**Oroszország kincsesládái – A posztszovjet iskolamúzeum mint önálló múzeumtípus**” című zárófejezet tárgya az iskolamúzeum hatalmi relációkban való értelmezése. A hatalom szerepe számottevő és alapjaiban meghatározó, ennek pedig legfontosabb ismertetőjegye a múzeumok hasonlósága, tematikai egyezései, közös értelmezési keretei és fogalomkészlete. Az iskolamúzeumok mindegyike azonos fogalmi hálót használ. Az erre a fogalmi hálóra épülő kiállítási tartalmak és azokhoz kötődő iskolai feladatok segítik a diákokat abban, hogy ezeket a fogalmakat elsajátítsák, és a hozzájuk tapadó identitásokkal azonosuljanak. A *család – iskola – szülőföld* hármasa, illetve a *falu és járás* fogalmai a lokális identitást erősítik. Az etnikai hovatartozás részben a *fejlődéssel* szembeállított paraszti *életmód* illetve a *genealógia* fogalmai mentén körvonalazódik. A nemzeti lojalitás legmarkánsabb példájává a háborúban tanúsított *hősiesség* válik. Végül pedig a hazához való kötődést a *hazafiasság* és a *jó állampolgárság* magatartásmintái alakítják ki. Mindezek politikai meghatározottságát két tényező adja: a szovjet kisebbség- és történelempolitika múzeumi öröksége és az oroszországi nemzetépítés, amelyek nem egymással ellentétben álló, hanem az utóbbi az előbbit következetesen alkalmazó viszonyban állnak. Az ezek által kontrollált értelmezési keretek és értékek több csatornán keresztül csorognak le az iskolamúzeumok kiállításába, s lehetőséget adnak a nemzeti múltira vonatkozó politikai értelmezések és kisebbségdefinícióik kommunikálására.

KONKLÚZIÓ

Mindezek fényében kirajzolódik a válasz azokra a kérdésekre, hogy hogyan definiálható, hogyan ragadható meg az iskolamúzeum lényege. *Múzeum*, hiszen küldetése szerint tárgyakat és dokumentumokat gyűjt, megőriz és hozzáférést biztosít, ez esetben kiállít a látogatók, elsősorban a diákok számára. *Közösségi*, hiszen a helyi közösség kezdeményezésére jön létre, de nem tudományos célból teszi, és nem tudományos prezentáció keretei között teszi hozzáférhetővé tárgyát, hanem egyrészt a helyi közösség tárgyi örökségének megőrzése végett, másrészt pedig helyi ismeretek elsajátításának céljából. *Iskolai*, mert vezetője nem hivatásos muzeológus, hanem pedagógus, aki a múzeumot oktatási eszközként használja. A diákok a tanórák és a szakkörök keretei között ugyan tanulmányozzák a gyűjteményt és kiállításokat, de nem objektív és absztrakt elvek mentén, hanem a társadalom értékrendjéhez igazított magatartásminták és identitások kialakításának elősegítésére. E tekintetben az iskolamúzeum sokkal inkább tekinthető pedagógiai módszernek, mintsem múzeumnak. Végül pedig *politikailag meghatározott, posztszovjet intézmény*, mert a mindenkori hatalom határozott kereteket ad a megjeleníthető tartalmakhoz és értelmezésükhöz, mely keretek és tartalmak a szovjet örökségből merítkeznek. Mindezt összegezve a *posztszovjet iskolamúzeumot* olyan

politikailag kontrollált múzeumpedagógiai intézménynek tekintem, amely egyben közösségi múzeumi tulajdonságokkal bír.

A SZERZŐ PUBLIKÁCIÓS LISTÁJA

2009. Az internacionalista hősök kultusza a posztszovjet Baskortosztánban. In: Vargyas, Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig.* (Studia Ethnologica Hungarica, XI.) Pécs - Budapest, L'Harmattan
2010. Cult of Soldiers-Internationalists in the Post-Soviet Bashkortostan. In: Vargyas, Gábor (ed.): *Passageways. From Hungarian Ethnography to European Ethnology and Socio-Cultural Anthropology.* (Studia Ethnologica Hungarica XII.) Pécs - Budapest, L'Harmattan.
2012. Civil vallás a posztszovjet Oroszországban. In: Nagy, Zoltán (szerk.): *Elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor 60. születésnapjára.* Budapest – Pécs: PTE BTK Néprajz - Kulturális Antropológia Tanszék, MTA Néprajzi Kutatóintézet, L'Harmattan
2013. Politics of Treasure Chests. Patriotism and Gender in School-Museums in Bashkortostan. *Kaleidoscope. Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Kiadványok* 4:7; <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=156>
2014. A Kis Haza. Iskolamúzeumok Baskortosztánban. In: *Mesterek és Tanítványok. Konferenciakötet.* Pécsi Tudományegyetem, 35-54
2014. Az új lendület – Állampolgári-hazafias nevelés az Oroszországi Föderációban. *Pro Minoritate*, 2014. Autumn: 148-167
2016. A People Who Are Never Lost – Family Trees in a Political Context in Present Day Bashkortostan. *Acta Ethnographica Hungarica – An International Journal of Ethnography* 2016/1: 153-173
2016. A (már nem) történelem nélküli népek. Recenzió Mészáros Csaba: *Tekintély és bizalom: Kultúra és társadalom két szibériai faluközösségben* című könyvéről. *Tabula*. 2016: 17 http://tabula.neprajz.hu/pdf/2016_1-2_11.pdf
2016. “A hegy kis kavicsokból áll.” Az oroszországi haza - koncepció baskortosztáni iskolamúzeumokban. *Ethnographia*. 2016/3: 412-433
2017. Létezik - e városkutatás az uralisztikában? Magyarországi kutatások. *Folia Uralica Debreceniensia*. 2017/24: 91-115
2018. A nép, amely soha nem vész el – Családfák politikai kontextusban a jelenkori Baskortosztánban. *Ethnographia*. 2018/3: 469-484